

MediaCultuur - Kunst als mediacoach Mediawijsheid als onderdeel van het kunstvak

Emiel Heijnen is projectleider MediaCultuur en werkt als docent bij de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten (Academie voor Beeldende Vorming en Master Kunsteducatie).

De wereld waarin wij leven raakt in toenemende mate gemedialiseerd. Die mediamaatschappij vraagt om mediawijze burgers. Dat bereik je niet door burgers te waarschuwen, maar vooral door mensen aan te zetten om, actief en reflectief, kritische mediagebruikers te worden. Die benadering van media-educatie sluit aan bij de wijze waarop kunstenaars omgaan met hun publiek. Een werk van een kunstenaar is zelden eenduidig en nodigt de beschouwer uit om zelfstandig tot een oordeel te komen. In die zin vormt kunst wellicht de best denkbare mediacoach: een coach die verleidt, verbaast en prikkelt, een coach die inspireert tot het zelf maken van beelden en je laat ondervinden welke keuzes je daarbij kunt maken. Het project *MediaCultuur - Kunst als mediacoach* zoekt verbindingen tussen media-educatie en kunsteducatie. Docentenopleidingen ontwikkelen in samenwerking met culturele instellingen 'mediawijs' kunstzinnig lesmateriaal voor het voortgezet onderwijs en leiden een nieuwe generatie mediawijze kunstdocenten op.

Aanleiding van Project MediaCultuur

MediaCultuur - Kunst als mediacoach ontstaat als project uit het onderzoek *Media Connection* (Heijnen, 2007) dat is uitgevoerd voor het Lectoraat Kunst- en Cultuureducatie van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten. Media Connection bracht een 'connection' tot stand tussen kunst-docenten en mediakunstenaars met het doel samen audiovisuele lessen te ontwerpen voor leerlingen in het voortgezet onderwijs. Uitgangspunt was de vraag op welke wijze mediakunstenaars een bijdrage konden leveren aan de ontwikkeling van hoogwaardige mediakunstlessen met een accent op inhoud en creativiteit in plaats van op techniek. Gebrek aan kennis over audiovisuele techniek bleek een drempel voor kunstdocenten om audiovisuele middelen toe te passen in de lespraktijk. Omdat mediakunstenaars vaak vertrekken vanuit de inhoud zouden ze docenten kunnen helpen om methodieken te ontwikkelen waarbij audiovisuele techniek een creatief beeldend middel wordt in plaats van een lesdoel op zichzelf. Of, zoals een van de kunstenaars zei: 'Je moet niet focussen op *hardware* maar op *easyware*'. Het gaat niet om het aanleren van semi-professionele applicaties maar om jongeren te leren creatief gebruik te maken van media op een betekenisvolle manier.

Het onderzoeksproject *Media Connection* leidde in 2007 tot een landelijk project waarbij negen mediakunstenaars samen met kunstdocenten op verschillende scholen in Nederland audiovisuele kunstlessen verzorgden. Het project bood methodieken om docenten in het voortgezet onderwijs ervaring te laten opdoen met het integreren van audiovisuele vorming in hun beeldende praktijk en het was tegelijk een voorbeeld van authentiek projectonderwijs waarbij leerlingen in aanraking kwamen met professionele audiovisuele kunstenaars.

Parallel aan de ontwikkelingen met *Media Connection* raakte de term 'mediawijsheid' ingeburgerd als aandachtsgebied zowel binnen als buiten de school. Vooral kunstdocenten op scholen toonden grote interesse in het verwezenlijken van 'mediawijze' doelen naast kunstzinnige doelen (Oomen e.a., 2009). Dat was een opvallende tendens want kort daarvoor werd nog geconstateerd dat het grote belang van fotografie, film, video en nieuwe media in de hedendaagse kunst en cultuur geen pendant had in het onderwijs en de positie van het vak audiovisuele vorming marginaal was (Haanstra, 2001a). De opkomst van mediawijsheid en de resultaten van het onderzoek en het project *Media Connection* brachten twee vragen in beeld die om verdere uitwerking vroegen:

- In hoeverre kunnen de kunstvakken (met name beeldende vorming) door een creatief gebruik van - en de reflectie op - media(kunst) een substantiële bijdrage leveren aan de mediawijsheid van leerlingen?
- Hoe kan mediawijsheid een plaats krijgen in de curricula van opleidingen
Docent Beeldende Kunst en Vormgeving?

Aangespoord door de grote interesse van docentenopleidingen, media- en kunstinstellingen naar antwoorden op deze vragen, werd het project MediaCultuur geïnitieerd door de VKAV en de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten in 2008. Anderhalf jaar later worden hier de eerste resultaten van project MediaCultuur gepresenteerd.

Het project MediaCultuur kent drie doelen:

1. Aanbod van direct bruikbare mediawijze kunstlessen gebaseerd op actuele bronnen uit kunst en media via *MediaCultuur.net*. Het lesmateriaal is geschikt voor docenten en leerlingen uit vmbo, havo en vwo.
2. Integratie van mediawijsheid in de onderwijsprogramma's van docentenopleidingen Beeldende Kunst en Vormgeving van ArteEZ hogeschool voor de kunsten, Willem de Kooning Academie en de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten (AHK).
3. Een antwoord vinden op de vraag op welke wijze (beeldende)kunst- en media-educatie geïntegreerd kunnen worden aangeboden in de huidige onderwijspraktijk.

Hiertoe voert het lectoraat Kunst- en Cultuureducatie van de AHK samen met onderzoekers van de Universiteit van Amsterdam verschillende onderzoeken uit naar de uitvoering en leeropbrengsten van MediaCultuur. In de onderzoeken participeren zowel leerlingen en docenten in het voortgezet onderwijs als de bij MediaCultuur betrokken HBO's.

Context van Project MediaCultuur

In 2005 verscheen het rapport *Mediawijsheid, de ontwikkeling van nieuw burgerschap* van de Raad voor Cultuur, waarin wordt gepleit voor het belang van het opleiden van 'mediawijze burgers'. Mediawijsheid wordt door de raad gedefinieerd als: 'het geheel van kennis, vaardigheden en mentaliteit waarmee burgers zich bewust, kritisch en actief kunnen bewegen in een complexe, veranderlijke en fundamenteel gemedialiseerde wereld' (p. 2). In de cultuurnota *Kunst van Leven* (2007, p. 17) benadrukt minister Plasterk van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen het belang van mediawijsheid, vanuit drie perspectieven: 'functioneel (als voorwaarde voor participatie en ontwikkeling), inspirerend (om nieuwe kansen en mogelijkheden te ontdekken) en alert (het met een kritisch oog omgaan met de media)'. Hiermee is duidelijk dat het mediawijs maken van burgers hoog op de politieke agenda staat in Nederland.

Wat ook helder blijkt, is dat beleidsmakers definitief lijken te zijn afgestapt van het idee dat de media vooral een bedreiging vormen voor de maatschappij. Voorheen was dat nogal eens het geval en stond media-educatie gelijk aan het beschermen van burgers tegen de 'bedwelmende' werking van de media en de teloorgang van de goede smaak die ermee gepaard gaat (Sleurink & Van den Berg, 2000; Buckingham, 2003). In het Rapport *Mediawijsheid* zijn echter niet de bedreigingen, maar juist de mogelijkheden van media het vertrekpunt van educatie. Burgers kunnen slechts een mediawijze mentaliteit ontwikkelen als ze naast mediakennis ook mediavaardigheden ontwikkelen. Het beleid is er niet op gericht om mediawijsheid tot een nieuw schoolvak te maken of om concrete mediawijze doelen in de kerndoelen op te nemen. Mediawijsheid zou door alle vakken heen moeten lopen en zich niet 'isoleren' tot een apart leergebied. Hoe mediawijsheid ingevuld moet worden door docenten in verschillende schoolvakken, blijft echter onduidelijk en wordt door het ministerie in hoge mate overgelaten aan de scholen en externe aanbieders. Wel wordt het *Mediawijsheid Expertisecentrum* opgericht met als belangrijkste opdracht om samenhang aan te brengen tussen initiatieven op het terrein van mediawijsheid en te fungeren als loket voor maatschappelijke vragen op het gebied van media-educatie (*mediawijsheidexpertisecentrum.nl*).

Met het project MediaCultuur wordt gehoor gegeven aan de oproep van de regering om te onderzoeken op welke manier mediawijsheid geïntegreerd kan worden in een bestaand vakgebied, in dit geval de (beeldende) kunsten. De term mediawijsheid wordt door de partners in MediaCultuur echter niet geclaimd. Uitgangspunt is dat kunstvakken, met name het beeldend onderwijs, op een vakspecifieke wijze aandacht besteden aan bepaalde aspecten van mediawijsheid. Andere vakken (Nederlands, maatschappijleer) of vakoverstijgende projecten kunnen daarnaast op hun eigen manier ingaan op mediawijsheid.

Wat kunnen de kunstvakken bijdragen aan mediawijsheid?

Mediakennis: Kunst en cultuur weerspiegelen van oudsher maatschappelijke ontwikkelingen, vaak in de vorm van kritisch commentaar. Met de opkomst en invloed van massamedia is dat niet anders gesteld. Hedendaagse kunstenaars en vormgevers maken niet alleen intensief gebruik van nieuwe mediatechnologieën maar reflecteren er ook veelvuldig op in hun werk. Kunsthistorica Van den Heuvel (2002, p. 110) beschrijft een ontwikkeling waarin kunst steeds meer functioneert als spiegel van de beeldcultuur: *'Het zijn met name fotografen, filmmakers en videokunstenaars die de laatste decennia daadwerkelijk op beeldgebruik in de media reflecteren. Zij doen dit niet in tekst, maar door het maken van eigen beeld'*. Het bekijken en analyseren van actueel werk van kunstenaars en beeldmakers biedt docenten volop mogelijkheden om hun leerlingen te laten reflecteren op zowel de vorm als de betekenis van media. Omdat de werken van deze makers zelden eenduidig zijn, worden leerlingen gestimuleerd om kritisch te kijken, na te denken en met elkaar in discussie te gaan.

Mediavaardigheden: Van oudsher hebben kunsteducatoren veel ervaring met het begeleiden van hun leerlingen bij het maken van praktisch werk. Docenten die ontwikkelingen in de actuele kunsten en onder hun leerlingen volgen, zullen 'nieuwe' media als fotografie, video en animatie in toenemende mate integreren in hun bestaande kunstlessen. Daarmee worden de oude tekenlokalen 'media-ateliers': de aangewezen plek voor leerlingen om ervaring op te doen met het maakproces van een mediaproduct: van idee tot eindresultaat.

Kennis en vaardigheden staan in de lessen MediaCultuur nooit op zichzelf. De leerling zal altijd zijn keuzes in het maakproces moeten toelichten, zowel wat betreft vorm als betekenis. Leerlingen worden niet benaderd als toeschouwers aan de zijlijn, maar als volwaardige producenten van mediaproducten. Deze benadering - het reflecteren op mediathema's door het maken van eigen mediaproducties - staat centraal in het project MediaCultuur en sluit ook aan bij recente opvattingen over de didactiek van media-educatie. *'However, understanding of media language is not only achieved through analysis. Here again, the experience of producing one's own media texts - and systematically experimenting with the 'rules' of media language - can offer new insights, and in a more direct way'* (Buckingham, 2003, p. 57).

Aandachtsgebieden in project MediaCultuur

1. Het ontwikkelen van lesmateriaal.

Media-educatie bestaat in Nederland al sinds het begin van de twintigste eeuw maar heeft tot vrij recent nauwelijks geleid tot een methodische aandacht voor media-educatie op school. Wel is er een groot aanbod van buitenschoolse organisaties en initiatieven voor media-educatie waar scholen gebruik van kunnen maken. Kenmerk van dit materiaal is echter dat het vaak gaat om kortlopende projecten en lessen die zich niet altijd laten inpassen in een doorlopende leerlijn. MediaCultuur speelt hierop in door het ontwikkelen van thematische lessenseries voor de (beeldende) kunst-docent waarin zowel 'mediawijze' als kunstzinnige doelen worden nagestreefd.

Omdat in de MediaCultuur lessen actuele (media)kunst steeds centraal staat, kunnen de lessen ook worden gezien als een actualisering van beeldend onderwijs op school. Actuele (media)kunst komt zowel theoretisch als praktisch op veel scholen nog relatief weinig aan bod. De lessenseries in het project MediaCultuur dragen de kenmerken van authentieke kunsteducatie zoals die worden verwoord door Haanstra. In betekenisvol beeldend onderwijs dienen niet alleen kunstuitingen uit het verleden, maar ook actuele kunstuitingen aan de orde te komen. Er dient tevens een relatie te worden gelegd met de alledaagse beeldcultuur van de leerlingen (Haanstra, 2001b). Op *MediaCultuur.net* zijn mediawijze kunstlessen te vinden voor vmbo, havo en vwo-leerlingen. Dit materiaal zal gedurende drie jaar steeds worden aangevuld.

2. Het opleiden en nascholen van 'mediawijze' kunstdocenten.

Wil kunsteducatie bijdragen aan mediawijsheid, dan zullen kunstdocenten daarin opgeleid moeten worden. Dat is nu nog onvoldoende het geval (Heijnen, 2007). Studenten aan opleidingen Docent Beeldende Kunst en Vormgeving in Nederland worden breed opgeleid. Ze doen tijdens de opleiding ervaring op met alle media zowel tweedimensionaal, driedimensionaal als met de nieuwe media. De laatste jaren is er, parallel aan ontwikkelingen in de kunst, een zichtbare groei van het gebruik van nieuwe media door de studenten. Dit intensievere gebruik van nieuwe media in de opleidingen leidt echter nog te weinig tot grote veranderingen in de scholen (voornamelijk voortgezet onderwijs) waar die jonge docenten werkzaam zijn.

Recente literatuur (Heijnen, 2007; Altena, 2008) toont ook aan dat de behoefte aan scholing en lesmateriaal op het vlak van mediawijsheid en media-educatie onder reeds werkzame kunst-docenten zeer groot is. Veel kunstdocenten vinden dat ze achtergrondkennis, ervaring en expertise missen om mediawijsheid en actuele (media)kunst daadwerkelijk in hun curriculum te verankeren. De ideeën van de *Visual Culture* beweging uit o.a. de Verenigde Staten vormen een inspiratiebron voor de scholingscomponent binnen project MediaCultuur: Freedman en Stuhr (2004, p. 826) propageren een curriculumverandering voor kunsteducatie in de 21e eeuw:

'Through technological advancements, visual culture is becoming increasingly pervasive and affecting the lives of students and teachers worldwide. The professional field must respond to the challenge of this significant social change by educating new art teachers and retraining current art teachers to use technology to create students who are aware of the world they live in and to take an active responsible role in improving life for all.'

Het project MediaCultuur kent een gelaagde didactische structuur waardoor zowel studenten als docenten en leerlingen in het voortgezet onderwijs kennis en ervaringen kunnen uitwisselen: derdejaars studenten van de opleidingen Docent Beeldende Kunst en Vormgeving volgen modules

Didactiek in MediaCultuur. Als meesterproef van de module ontwerpen zij een mediawijze kunstlessenserie. Het bronnenmateriaal voor de lessenseries (kunst/mediawerken en teksten) wordt geleverd door de culturele instellingen die deelnemen aan MediaCultuur. Docenten op vmbo's, havo's of vwo's voeren de lessenseries uit in hun eigen klas. Op basis van het ontwikkelde lesmateriaal en de verslagen van de uitvoeringen kiest een jury de beste lessenseries uit. Deze worden, na redactie, gepubliceerd op de website *MediaCultuur.net*.

3. Onderzoek en kennisdeling

De instellingen die participeren in project MediaCultuur willen ontwikkelingen op het vlak van media-educatie niet alleen volgen, maar ook baanbrekend werk verrichten. Belangrijk is daarom dat visies, werkwijzen en resultaten worden geëvalueerd en bediscussieerd binnen het project en daarbuiten. Om dat te kunnen doen is wetenschappelijk onderzoek essentieel. In de eerste plaats gaat het om vakinhoudelijk onderzoek, met vragen als: Welke thema's of issues op het gebied van media stellen kunstenaars en vormgevers in hun werk aan de orde en hoe kunnen die worden geïnterpreteerd? Welke hierop gebaseerde inzichten zijn relevant voor media-educatie? Hiertoe is er in 2009 onderzoek verricht bij de deelnemende culturele instellingen, waarbij vooral werd gelet op de criteria die de instellingen hanteren om 'mediawijze' werken te selecteren uit hun collecties. Daarnaast is er in het afgelopen jaar evaluatieonderzoek verricht, gericht op de implementatie, uitvoering en effecten, zowel van de pilots van mediawijze kunstlessen in het voortgezet onderwijs als van de module *Didactiek in MediaCultuur* op de docenten-opleidingen. Nagegaan is of de geplande randvoorwaarden en inputvariabelen zijn gerealiseerd (zoals de vereiste kennis en vaardigheden van docenten en kunstenaars, de vereiste materiële/technische middelen etc.) en hoe het onderwijsproces is verlopen (vooral t.a.v. het docentgedrag en de leeractiviteiten). Met productevaluaties en focusgroups zijn de gewenste leereffecten bij de leerlingen in het voortgezet onderwijs gemeten. Deze formatieve evaluaties zullen resulteren in aanbevelingen voor bijstelling en verbetering van de lessen/modules en adviezen over de overdraagbaarheid van het lesmateriaal in andere contexten. Tevens worden de onderzoeken gepubliceerd door Kennisnet en het Lectoraat Kunst- en Cultuureducatie van de AHK. De onderzoeken binnen MediaCultuur zijn verricht door onderzoekers en studenten van de Universiteit van Amsterdam, de Rijksuniversiteit Groningen en de Master Kunsteducatie van de AHK.

MediaCultuur.net

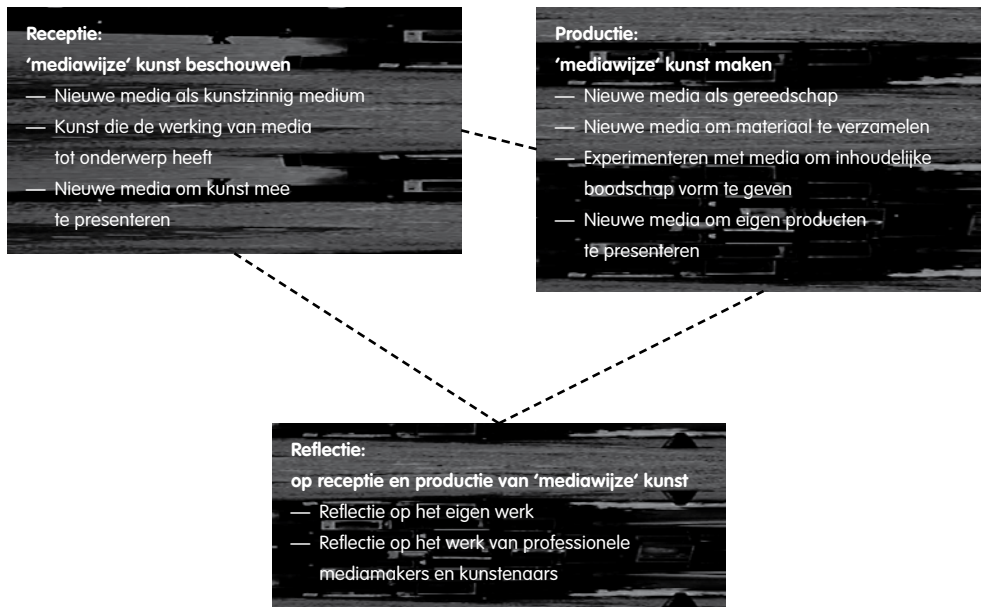
De lessenseries die binnen het project MediaCultuur zijn ontworpen, kunnen worden gevonden op *MediaCultuur.net*. Een lessenserie, met een studiebelasting van zes klokuren, kan worden uitgevoerd binnen een regulier lesrooster of in de vorm van een (vakoverstijgend) dagproject. Elke lessenserie bestaat uit een receptief, productief en reflectief deel. Met name het productieve deel biedt mogelijkheden tot verdieping en uitbreiding van de studielast. Een docent die hogere eisen aan de werkstukken wil stellen, kan het aantal uren verhogen.

Mediacultuur - Kunst als mediacoach

Mediawijsheid als onderdeel van het kunstvak

De lessenseries zijn gebaseerd op een thema, wat de mogelijkheid biedt om meer lessenseries geschakeld aan te bieden als een doorlopend leertraject. Er zijn zeven inhoudelijke thema's geformuleerd die gedurende het project telkens worden geactualiseerd. Deze zeven thema's worden vanaf pagina 25 toegelicht aan de hand van voorbeelden.

MediaCultuur.net heeft diverse zoekmogelijkheden. De docent kan zoeken op thema, op bronnenmateriaal en op kunstinstelling om geselecteerde kunstwerken ter plekke te kunnen bekijken. Daarnaast biedt de website twee interactieve functionaliteiten. Gebruikers kunnen zelf geselecteerde actuele bronnen (Youtube-video's, afbeeldingen, teksten) uploaden en participerende instellingen kunnen 'mediawijze' tentoonstellingen, evenementen en educatief aanbod aankondigen via de agenda van de site.

Figuur 1: Leeractiviteiten van leerlingen binnen een lessenserie MediaCultuur

De toekomst van MediaCultuur

De partners van MediaCultuur zijn overeengekomen om het project ten minste drie jaar te continueren, tot september 2011. In die periode hopen we het netwerk van partners dat deelneemt aan MediaCultuur uit te breiden. In september 2009 zijn er twee nieuwe partijen toegetreden: de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht en het Graphic Design Museum Breda.

In 2011 zal worden bekeken wat het project heeft opgeleverd en op welke manier media-educatie en kunsteducatie ook in de toekomst aan elkaar gerelateerd kunnen blijven. Op dat moment zijn er dan zeker 300 studenten opgeleid tot 'mediawijs' kunstdocent, hebben meer dan 75 docenten in het voortgezet onderwijs pilotlessen verzorgd aan zo'n 1800 leerlingen en bevat MediaCultuur.net meer dan 30 mediawijze kunstmodules. Te verwachten is dat het aantal deelnemers onder docenten en hun leerlingen door het gebruik van de lessenseries op *MediaCultuur.net* zal zijn vertienvoudigd.

Moeten we ons nog ergens zorgen om maken na bovenstaande *success story*?

Jazeker. MediaCultuur heeft de ambitie om nieuwe inhoud te geven aan de creatieve en vakinhoudelijke doelen die de kunstvakken tot een bijzonder vakgebied maken. Opgezet rond het thema mediawijsheid is het een eerste en praktische aanzet om media-educatie en kunsteducatie met elkaar in verbinding te brengen, zowel in het voortgezet onderwijs als bij (toekomstige) kunst-docenten. De verbinding met media-educatie is echter niet zonder gevaar. Hoe gemakkelijk is het niet om, gefocust op mediawijsheid, de kunstzinnige kant van MediaCultuur ondergeschikt te maken aan de maatschappelijke? Het belangrijkste doel blijft dat de kunstvakken, met name beeldende kunst en vormgeving, meegaan met de ontwikkelingen onder jongeren én meegaan op het vlak van de professionele kunsten. MediaCultuur kan hieraan een bijdrage leveren, maar mag zich nooit isoleren tot een specialistisch vak voor media-nerds. Kunst zegt altijd iets over de tijd waarin we leven, maar kunst valt nooit samen met de maatschappij. Kunst bezit juist het vermogen om met enige afstand maatschappelijke ontwikkelingen te becommentariëren. Een kunstdocent die ingaat op de kunst van nu en daarbij gebruik maakt van hedendaagse middelen en materialen, levert als vanzelfsprekend een bijdrage aan de mediawijsheid van zijn leerlingen.

MediaCultuur is niet bedoeld om project te blijven. MediaCultuur zou op termijn een plaats moeten krijgen in het reguliere programma van docentenopleidingen. Dit zou een bijdrage moeten leveren aan de constante zoektocht van docenten naar de balans tussen 'oude' en 'nieuwe' kunst en tussen kunst en de dagelijkse mediastroom waar leerlingen mee in aanraking komen. Ook een oriëntatie op interdisciplinariteit is van belang. Bewust spreken we in het project MediaCultuur over kunstdocenten: het bestuderen en maken van actuele mediaproducties maakt ook de grenzen tussen kunstvakken diffuus. Vooral de raakvlakken tussen muziekeducatie (geluid) en beeldende educatie zijn groot. Wordt media-educatie op een betekenisvolle manier verbonden aan kunst-educatie en in een lijn gezet met de vakinhoudelijke doelen van het kunstvak, dan draagt het op een inspirerende en prikkelende manier bij aan de actualisering van de kunstvakken. Leerlingen zijn dan in staat om door de kunstvakken mediawijzer te worden maar wel op een manier die past bij de kunstvakken: eigenzinnig, reflectief en bovenal: creatief.

Ten slotte

Veel HBO docenten, culturele instellingen, leraren en leerlingen hebben zich met enthousiasme gestort op het project MediaCultuur. De samenwerking tussen al deze partijen is uniek en maakt het project nu al tot een succes. Speciale dank gaat uit naar de VKAV en naar Folkert Haanstra en Robert Smit die vanuit de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten het project van het begin af aan hebben ondersteund en aangemoedigd.

Literatuur

- Altena, A. (2008). De computer als creatieve toverdoos. In Kunst en digitalisering. Boekman 75 (20) p. 88-92
- Buckingham, D. (2003). Media Education. Cambridge: Polity Press
- Freedman, K. and Stuhr, (2004). Curriculum change for the 21st century: visual culture in art education. In E.W. Eisner & M.D. Day (Eds.), Handbook of research and policy in education (p. 815-829). Mahwah, N.J, London: Lawrence Erlbaum Publishers
- Gierstberg, F., van den Heuvel, M., Scholten, H., Verhoeven, M. (2005). Documentaire Nu! Hedendaagse strategieën in fotografie, film en beeldende kunst. Rotterdam: Nai uitgevers
- Haanstra, F. (2001a). De schoolse Muze. In De moede muze: Opstellen voor Wim Knulst. Cultuur + Educatie 1 (p. 82-93). Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland
- Haanstra, F. (2001b). De Hollandse schoolkunst: mogelijkheden en beperkingen van authentieke kunsteducatie. Oratie. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland
- Heijnen, E. (2007). Media Connection. Lessen van kunstdocenten en mediakunstenaars. Amsterdam: SSP
- Oomen, C., Visser, I., Donker, A., Beekhoven, S., Hoogeveen, K. & Haanstra, F. (2009). Cultuureducatie in het primair en voortgezet onderwijs. Monitor 2008-2009. Utrecht: Oberon/Sardes
- Plasterk, R. (2007). Kunst van Leven, Hoofdlijnen Cultuurbeleid. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
- Raad voor Cultuur (2005). Mediawijsheid- de ontwikkeling van nieuw burgerschap
- Sleurink, H. & van den Berg, A. (2000). Media-educatie, een kennisinventarisatie. Assen: Van Gorcum & Comp.